

ПРОБЛЕМИ <РОЗВИТКУ> НАШОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Літературна мова українська і мова російська, хоч почалися вони з того самого джерела, не однаково мали долю. Головна відмінність поміж ними в тому, що українська мова позбулася тих давніх традицій, що невриваним ланцюгом в'яжуть російську літературну мову з старими віками, з мовою стародавніх пам'яток, московських приказів, макаронічною мовою великодержавної Росії XVIII віку, з мовою, що тільки поволі поступається перед народньою стихією, поволі приймає в себе елементи живої мови свого оточення. Історія української літературної мови склалася инакше. Почавши той самий процес повільного наближення до мови народньої, провадячи його навіть інтенсивніше, ніж північна її сусідка, як за те свідчать спроби свідомого вживання "простої мови" вже в другій половині XVI в., зробившись органом інтенсивного культурного життя і визначної літератури в XVII в., з XVIII віку стара укр. літературна мова занепадає разом із самою літературою. В новій укр[аїнській] літературній мові, що зробилася органом нової літератури, ми не бачимо вже тих старих традицій, якими живилася мова попередніх віків. Тут принцип один – народність, джерело – жива мова. В цьому найбільше й полягає відмінність нової укр[аїнської] літературної мови від російської: вона втратила свої давні традиції. Тимчасом, як в російській мові, ще в першій половині XIX в. звичайні відгуки церковно-слов'янщини (пор. у Пушкіна: „хладный ядъ”, “изъ топи блатъ”, “младость”, “брегъ” і т. д.), в українській, навпаки, – романтичне замилювання в красі чистої народньої мови, в російській – штучність літературної виробленості, що спирається на давніх традиціях, відсутність різких діалектичних ознак, в українській, навпаки – виразність місцевого діалекту і відсутність літературної норми. В російській – вироблений і усталений віками правопис, що сливе без жадних змін наслідував правопис XIV віку, і не тільки не намагався відбивати в собі особливостей живої вимови, а навіть всупереч їй фіксував стару етимологічну форму; в українській – жадного сталого правопису, безконечна плутанина поміж живою українською, часом навіть діалектичною вимовою, і орфографічними російськими звичками. Мало не від самого початку нової літератури українські письменники думають за правопис, в справі правописної пише Максимовичеві листи Гр. Квітка, б'ється над нею Максимович, кладе основи фонетичного правопису Куліш. Гірше стоїть справа з літературною нормою – вона так таки й не була вирішена. На мові кожного з наших письменників позначається перш за все діалект, позначається найближче його оточення: Квітка – харківець і слобожанин, Гребінка – пирятинець, Шевченко – київщанин, Куліш – черніговець, Свидницький і Руданський – подоляни і т. д. і т. д. аж до нашого часу. Як не з першого погляду кидається це в вічі, то викриває це глибока аналіза кожного письменника, граматики його літературної мови. Це і зрозуміло. Не було сконцентрованості національно-культурного життя, бо таку сконцентрованість могло-б дати тільки вільне національно-державне життя і національна школа, отже не було й літературної норми. Галичина літературну норму собі створила, бо там справу національної культури вирішено офіційним шляхом і здійснювано за допомогою державно-урядового апарату, але ми тієї норми не прийняли, бо то була “галицька мова”,⁶¹ |⁶² і аж до останнього часу панувала в нас розпорошеність літературного життя, бракувало нам усталених і завершених літературних традицій в мові, бракувало нам літературної норми. Це питання і тепер на весь зріст стоїть перед нами і чекає свого вирішення. Не правопис тут винен, як думає здебільшого український громадянин, посилаючись на недостатність «Найголовніших правил академічного правопису», а саме брак граматичних норм в нашій літературній

мові. Бо-ж справді, хіба це правописні питання: як треба писати: пісар чи пісарь, но́чи чи но́чі (род. одн.), застерегáти чи застерігáти, чо́тири чи чо́тірі, ло́ша чи ло́шя, се́л чи се́л (род. мн.), – ходить чи хо́де і т. д. і т. д. – це здебільшого питання літературної норми. А їх так багато стоїть перед нами саме тому, що протягом свого більш як столітнього розвою українська літературна мова ніколи цих питань не ставила і не вирішувала, а, навпаки, кохалася в місцевих діалектизмах, вбачала в них окрасу і справжню народність мови, пильнувала їх, не оглядаючись на їх вагу і потрібність. Напр., Б. Грінченко, що багато поклав праці на унормування літературної мови, послідовно писав у закінченні 3 ос. мн. - ють замість ненаголошеного - ять: хо́дють, во́зють, мабу́ть, і не догадуючись, що така вимова з'являється нормальною російською літературною вимовою (див. В. Чернышев, Законы и правила русского произношения, 2 вид., Спб. 1908, §71) і що культивувати цей харківський діалектизм поряд із наголошеним закінченням - ять від дієслів тієї-ж категорії немає жадних підстав і потреби. До цього вів принцип народности в мові, фонетичности в письмі не локалізований в межах одного певного діалекту, що-б в основу літературної мови був покладений.

Тимчасом як російська літературна мова свідомо усувала з літературного вжитку численні провінціалізми, наші письменники, з властивим нашій національній вдачі непомірним індивідуалізмом, аж надто їх держались. Для художнього ефекту, для кольоритности, свіжости та безпосередности оповідання, може, це було й добре, але для вироблення літературної норми ці тенденції були шкодливі, бо гальмували справу. Отже, не правопис у власному розумінні цього слова, не встановлення відношення між слуховою формою мови і засобами графічної її передачі, як це було в російській мові перед останньою реформою правопису, – ні, не це завдає нам клопоту, а брак літературної норми, брак усталених граматичних форм обов'язкових до вжитку в літературній мові, брак того, що дає мові зформованість, веде до поширености і переваги одних форм над другими, робить їх усім близькими, звичними і зрозумілими, механізує самий процес виголошування і приймання, звязуючи його з одним писано-зоровим і вимовляльно-слуховим образом, отже дає економію розумової енергії, брак того, нарешті, що характеризує всяку мову, як виразно окреслену індивідуальність серед всіх інших культурно-вистиглих мов. З письменницьких кіл часом доводиться чути, що така нормалізація збіднить мову, збезбарвить її і знесилить її виразну силу. На цей закид можна відповісти, що перш за все за-для художньої мети в красному, письменстві не заборонено вживати навіть діалекту, отже й не згадувати про літературні норми, а друге, що нормалізація торкається тільки форми слова або вислову, але не внутрішнього його змісту, отже там, де словесні варіанти звязані хоч-би з найтоншою відміною в значінні, там не може бути питання про літературну норму, там не треба вибирати, віддавати перевагу одному і нехтувати друге і т. д. Але в літературно виробленій мові не може бути безконечного числа варіантів, котрі залежать від фонетичних чи морфологічних особливостей того або іншого діалекту, що в чомусь відбігають мови літературної. Не може бути рівнорядности ⁶² | ⁶³ форм: вибирати і вибірати, застерегáти і застерігáти, зима і зіма, ходжу і ходю, хо́дить і хо́де, во́дять і во́дють, ле́жачи, держачи і ле́жучи, держучи, удо́вець і уді́вець, шкодливий і шкідливий, від- і од- і т. д. Тільки літературно невироблена мова може кохатися в такому “багатстві” форм або видумувати штучні правила, як те все багатство упорядкувати і пожити, пишучи, наприклад, від- після голосної, а од- після приголосної і т. п., на що ні один народній діалект підстав не міг-би дати. Літературно вироблена мова давно-б уже один із цих префіксів

і приіменників викинула і вживала-б послідовно тільки одного, як це робили і роблять галичани. Що культурніша мова, то усталеніші граматичні норми вона має. Отже швидше цим шляхом до культури. Друга проблема, що на всю височину стала перед нашою літературною мовою – це проблема творчості. Російська мова літературна завжди була чужа народові не тільки нашому, а й російському. Це була мова верхів, мова інтелігенції, вона виросла не з народнього джерела, а з старої церковно-слов'янської мови, живилася різними літературними впливами – українськими, польськими, німецькими, французькими, безперестання підпадала впливові і своєї народньої стихії, але й до останнього часу стоячи на високостях мови загально-державної “общерусской” ставила вона великий опір тим простонароднім впливам. Коли тепер, як це слушно відзначає А. Ніковський («Розвиток літературної мови» – «Життя й Революція», №8, Серпень 1925 р.) російська літературна мова переживає добу стихійного наближення до живої російської мови, виходячи з меж, окреслених давнім літературним *usus*'ом, то це вплив революції, стихійний протест ізнизу проти штучності “аристократизму” і відчуженості літературної мови, що належала тільки вищим і культурним. Але російська літературна мова була цілком виробленою, щоб бути органом політичного і культурного життя великого державного організму.

Вона пережила вже добу свого витворення і була мовою не тільки великої літератури, урядування, а й мовою науки і техніки в усіх їх паростях. Українська мова, без огляду на Галичину, була тільки мовою літератури і преси. Тільки з революцією розгорнулися перед нею широкі перспективи, і почався процес її могутнього стихійного розросту, процес інтенсивної, напруженої творчості, якого, може, не зазнає історія. За короткий час зроблено великі досягнення, виявлено непереможну волю до культурного буянства. Але стихійність раз-у-раз брала гору над організованістю, творчість відбувалася без належного знання. Бракувало слів, бракувало форм вислову. Українська літературна мова завсігди кохалася в багатстві народньої лексики. Наші давніші і пізніші письменники раз-у-раз були етнографами (Квітка, Куліш, Свидницький, Грінченко) або залюбки використовували етнографічні матеріяли. Проте, народня мова не завсігди-ж може дати відповідь. Як і всяка народня мова вона багата на слова конкретного значіння, відзначаючи часом окремим словом найменші відміни в речах або в дії, але бідна на абстрактні розуміння. Дуже помилився-б той, хто сподівався-б в народньому лексичному матеріялі знайти всі потрібні йому слова чи терміни. Отже, треба творити слова або, як кажуть, “кувати” слова, тільки треба це робити розуміючи. В одній новій лінгвістичній праці читаємо: “Завдяки існуванню суфіксальних категорій, число слів з граматичного погляду ніколи не може бути обмежене. В французькій мові, де живий ще суфікс *-eur*, виводять від *promener* – *promeneur*, *marcher* – *marcheur*, від *trotter* – *trotteur*. Чи єсть слово *galopieur*? Це не має значіння, коли мені його треба вжити, мій розмовник мене зараз-же зрозуміє, бо елементи, що це слово складають, йому цілком ⁶³ | ⁶⁴ зрозумілі. Навіть коли це слово не фігурує в словникові, його треба рахувати поміж французькими словами, бо воно існує потенціально в мисленні кожного француза. Таким чином єсть слова, котрих я не маю під цей час в своїй свідомості, котрих я ніколи не вживав і ніколи, може, не вживатиму і котрі все-ж таки становлять частину мого словника, бо вони мені натурально спали-б на думку, якби я мав в них потребу, і я їх зараз зрозумів-би, якби їх передо мною вжито... З цього погляду тоб-то з погляду граматичного, словник не обмежений”. (J. Vendryes, *Le Langage, introduction linguistique à l'histoire*, Paris, 1921, ст. 221). Треба мати тільки знання і відчуття мови, і творчість буде природньою і нормальною. З великою цікавістю і втіхою довідався я про факт, як в одній інтелігентній українській родині, де діти змалечку говорять по-

українському, хлопець-школяр іде до кухні подивитися, який самовар “завгорячішки”, а дівчинка 2-3-х років сама творить слово “сходінка” (рос. ступенька), бо батьки тих слів не вживають. Ще з більшою цікавістю відзначив собі цей факт “нормальної творчості”, знайшовши в записах з народніх уст такі паралелі до першого прикладу, як ‘застарішки”, “устаршки” (“Така завстарішки, як я”. “Він, як Данило устаршки” – записи з Хорольського п. П. Гладкого в матеріялах Комісії для складання словника укр[аїнської] живої мови при Укр. Акад. Наук).

В обох випадках відчуття живої морфологічної категорії правильно підказує можливість не обмежувати вживання даної форми на слова, що служать на означення міри тільки в просторовому розумінні (завтовшки, завширшки, завдовшки, заввишки і т. ін.). Отже перед нами не огріх, а творчість, що відповідає “духові мови”, бо творить, користуючись живими ще суфіксами з такою-ж легкістю, простотою і зрозумілістю, з якою народня мова, використовуючи найпоширеніший суфікс - ець, переробляє “комуніста” на “комунця”, “червоноармійця” спрощує на “червонця”, а представників певного напрямку релігійного культу охрещує “живцями” і т. п. Навпаки, скільки жажливої “творчості” виявила за цей час наша літературна мова, здебільшого відбиваючи на собі вплив російської. Фонетична українізація російських слів і виразів звичайно найлегший шлях, але-ж це не творчий шлях, а калічення мови, прищеплювання чужих морфологічних категорій і способів вислову мові, що має свої і інакші категорії і способи. Досить згадати за такі “новотвори”, як перевізка (або й просто, без жадної українізації: перевозка), переробка, обробка, нагрузка і т. д. і т. д., що грішать проти української мови і своїм наголосом і абсолютно чужим для неї вживанням суфікса - ка на означення самої дії, а не об’єкта, результата чи знаряддя її або місця, де вона відбувається (пор. укр. підкладка, підбивка, загвоздка, затичка, зав’язка, переїздка, розминка і т. д.); за форми на - їмий, абсолютно чужі українській мові в тій функції, в якій вживає їх відповідна російська граматична категорія: незасудимий, непоправимий, непростимий, а ці форми без потреби фігурують навіть у найкращих наших поетів: “любимі книги”, “тінь неутомима” (М. Рильський, «Крізь бурю й сніг». В-во «Слово», Київ, 1925, ст. 59, 63), хоч наша мова має відповідну граматичну категорію в своїх: неутомлений, непростений, непримиренний, незмірений, незлічений, незчислений, нескінчений, неоцінений, невблаганний, неказаний і т. д. або непереможний, непоправний, неусудний, неосяжний, невимовний, невтомний та інш. (все це слова народні – див. Словник Грінченка). Безліч прикладів на невдалу “творчість” (маю на увазі “кування” слів) можна знайти в кожному спеціальному виданні. Лихо ⁶⁴ | ⁶⁵ наше в тому, що у нас спеціалісти здебільшого не знають добре укр[аїнської] мови, а філологи не можуть бути спеціалістами в усіх паростях людського знання та мистецтва. А головна річ, що помилки тут раз-у-раз легко було-б обминути і не будши великим фахівцем-філологом, треба тільки мати чуття і вміти знайти паралелі з живої мови. Напр., в «Російсько-українському медичному словникові (під ред. д-ра мед. М. Галина, Київ, 1920) знаходимо важкий і неприродній переклад до рос. слів “Обеззараживание” – “Дезинфекция” – відзараження, відкаження. Пригадуючи укр. знесилити, знесиліти, знеславити, знедолити, зневіритися і т. п., як паралелі до рос. обессилеть, обессилить, обесславить, обездолить, обезверить і т. п., легко знаходимо укр[аїнські] слова знезараження, знезаразити (= рос. обеззаразить), знешкодити (обезвредить), знечулити (анестезировать, обезболить) і т. п., слова, що

про їх, перефразовуючи вищенаведений уривок з твору французького лінгвіста, можна сказати: коли вони й не записані досі ніде з народніх уст і не попали до словника, то потенціально існують в голові у кожного українця.

Мати на увазі цей принцип у своїй праці треба порадити перш за все нашим термінологам, не забувши їм нагадати до того-ж, що термінологія взагалі річ така, що де можна, то краще й не перекладати термінів, а залишати їх такими, які вони єсть в європейських мовах. Але пам'ятати про цей принцип творчості треба всім, хто хоче, щоб його розуміли. Інша річ сила і сміливість абстракції, уміння знайти слово, поширити його значіння, чи, навпаки, спеціалізувати його, а проте примусити всіх його зрозуміти, згодитися з ним і прийняти його – тут правил не можна встановити, бо йдеться про індивідуальні особливості мислення і стиля. Ми-ж говоримо про формальну правильність мови і про нормальну творчість, що спирається на знання мови і на безпосередньому відчутті виразної сили її словотворчих елементів. Ця правильність обов'язкова для всіх і така творчість потрібна всім, хто працює над словом коло слова.

Справу української культури поставлено тепер в державному масштабі. Але для української культури потрібна в першу чергу культура українського слова. Перед нами два завдання: перше – пізнання укр[аїнської] мови, наукове її дослідження, виявлення властивих їй способів вислову – особливостей словотворення, синтакси, лексики і фразеології; – унормування діалектичної розбіжності та розмаїтості і друге – знання мови, вільне орудування мовою. Подбати про організоване і глибоке пізнання української мови повинні спеціалісти-лінгвісти. Вони повинні зробити це науково-об'єктивно, стоячи по-над особистими уподобаннями в своїх увагах до сучасної української літературної мови. Наші-ж письменники, поети, літератори, педагоги і всі культурні діячі, що працюють коло слова і творять його, повинні навчитися і подбати про правильність і чистоту своєї мови. Бо-ж як можна вимагати правильності і чистоти мови від українізованих урядовців і громадян, коли навіть видатні наші поети і письменники-стилісти порушують і правильність, і чистоту і псують ефекти художнього досягнення непотрібними помилками і абсолютно противними духові укр[аїнської] мови русизмами.

Джерело: Життя й Революція. – 1925. – №10. – С. 61-65.

У тексті виправлено хиби, відзначені автором у №12 журналу «Життя й Революція» за 1925 р. (с. 111), та інші правописні помилки. У назві статті слово “розвитку” з’явилося супроти авторової волі, тому його взято в ламаї дужки.